

National Journal of Hindi & Sanskrit Research

ISSN: 2454-9177

NJHSR 2025; 1(58): 222-224

© 2025 NJHSR

www.sanskritarticle.com

जयपाल:

शोधछात्रः, सर्वदर्शनविभाग,
श्रीलालबहादुरशास्त्रीराष्ट्रियसंस्कृत-
विश्वविद्यालयः, नवदेहली- 110016

श्रीनिम्बार्कदर्शनवैशिष्ट्यम्

जयपालः

निम्बार्कदर्शनस्य प्रतिष्ठापकः आचार्यः निम्बार्कः द्वादशशताब्द्यां दक्षिणभारते तैलङ्ग-ब्राह्मणकुले जातः आसीत् । अस्य वास्तविकनाम नियमानन्दः आसीदिति कथ्यते । यः निम्बवृक्षे आरोह्य सूर्यास्ते जातेऽपि सूर्यस्य दर्शनं दत्तवान्, तस्मात् अस्य नाम 'निम्बार्कः' इति प्रसिद्धम् । एषः अलौकिक-प्रतिभासम्पन्नः वैष्णव-विद्वान् आसीत् ।

दासगुप्तमतानुसारमस्य कालः चतुर्दशशताब्द्यन्ते पञ्चदशशतके आरम्भे वा वर्तते । रोमाचौधरी तु एषां कालमेकादशशतके स्थापयति, योऽधिकं सम्यग्भाति । केचन परम्परानुयायिनः अस्य कालमत्यन्तं प्राचीनं स्थापयन्ति, किन्तु विशिष्टाद्वैतप्रवर्तकाचार्य-रामानुजस्य अनन्तरमेव तान् माननीयम् ।

विशिष्टाद्वैतसम्प्रदायस्य रामानुजस्य अतिरिक्तं निम्बार्कस्य द्वैताद्वैतं भेदाभेदो वा प्रमुखो वैष्णव-वेदान्त-सम्प्रदायो वर्तते। निम्बार्कसम्प्रदायः वैष्णवमते "सनक-सम्प्रदायः" इति उच्यते। निम्बार्कः सुदर्शनचक्रस्यावतार इति मन्यते। भारतदर्शने द्वैताद्वैतवादः अतिप्राचीनोऽस्ति। बादरायणादपि प्राक्कालीनाचार्येषु औडुलोमि-आश्वमथ्यौ, शङ्करात् पूर्वेषु आचार्येषु भर्तृप्रपञ्चः, शङ्करानन्तराचार्येषु भास्कर-यादवौ प्रसिद्धौ भेदवादिनौ आचार्यौ जातौ। निम्बार्काचार्यः एतेषामाचार्याणां मतं पुनरुत्थापितवान् ।

द्वैताद्वैतस्य साहित्यम्

निम्बार्काचार्यः भास्करस्य अनुयायी आसीत्, किन्तु भास्करस्य औपाधिक-भेदाभेदवादात् किञ्चिद् भिन्नं स्वाभाविक-भेदाभेदवादस्य प्रतिपादनं कृत्वा पृथक् सम्प्रदायं स्थापितवान्, यो विशिष्ट-धर्म-सम्प्रदायस्य रूपेण प्रमुखतया व्रजक्षेत्रे उत्तरप्रदेशे च तथान्यत्र बङ्गालादिषु प्रचलितोऽभवत् । निम्बार्कस्य ब्रह्मसूत्रे भाष्यम् 'पूर्णप्रज्ञभाष्यम्' 'वेदान्तपारिजातसौरभः' वा इति प्रसिद्धम् । एतद् अतिसङ्क्षिप्तवृत्त्याः स्वरूपम् । शङ्करस्य सिद्धान्तस्य प्रतिवादे तु निम्बार्कः अधिकं रुचिं न दर्शितवान् । 'दशश्लोकी' 'सिद्धान्तरत्नम्' वा तथा च 'कृष्णस्तवराजः' नामानी द्वौ स्वतन्त्रौ ग्रन्थौ अपि स्तः । एतेषां रचनाभ्यः टीकाग्रन्थाः अपि प्राप्यन्ते। प्रमुखाः रचनाः – वेदान्तपारिजातसौरभम्, सिद्धान्तरत्नम्, दशश्लोकी, श्रीकृष्णस्तवराज इत्यादयः ।¹

ज्ञानमीमांसा

ज्ञानम् – ज्ञानं यथार्थम्, वस्तुविषयकं तथा आत्मनो धर्मभूतद्रव्यं वर्तते। यथार्थज्ञानं वा प्रमा इति बुद्धेर्न, जीवस्य आश्रयमस्ति। प्रमायां वा धर्मभूतज्ञानस्य सङ्कीर्णविकासः कर्मानुसारं भवति, यतः आत्मस्वरूपज्ञानवत् तदेव न स्वतः प्रकाशितं भवति । आत्मा नित्यं जातृत्वधर्मवान् एव, अतो ज्ञानस्य कदाचिद् अभावो नास्ति । इन्द्रियादिनिमित्ताभावात् सुषुप्त्यादाविव, तन्मूर्च्छादौ तत्तु अप्रकटमेव । यदि तस्य अभावः स्यात्, तर्हि कदाऽपि आविर्भावो न स्यात् । न्याय-वैशेषिकदर्शने यथापूर्णमात्मनो गुणः इति मन्यते, तथाप्यत्र तादृशं नास्ति। ज्ञानम् आत्मनि गुणगुणिभावेन नित्यं योजितमेव। गुणे गुणिनि च भेदाभेदसम्बन्धो विद्यते, गुणः आत्मनः भिन्नद्रव्यत्वेनापि तस्माद् अभिन्नो वा अनुभूतः। निम्बार्कः

Correspondence:

जयपालः

शोधछात्रः, सर्वदर्शनविभाग,
श्रीलालबहादुरशास्त्रीराष्ट्रियसंस्कृत-
विश्वविद्यालयः, नवदेहली- 110016

विशिष्टाद्वैतदर्शनस्य सदृशो वस्तुवादी बाह्यार्थसत्यवादी वा, ज्ञानम्, ज्ञाता, ज्ञेयम् एवं ज्ञानस्य साधनानि (प्रमाणत्रयम्) स्वीकरोति ।

ज्ञानस्य साधनानि (प्रमाणानि)

निम्बार्कः प्रत्यक्षम्, अनुमानम्, शब्दः – एतानि त्रीणि प्रमाणानि स्वीकरोति ।

प्रत्यक्षम् – इन्द्रियविषयसन्निकर्षेण यदुत्पन्नं ज्ञानं प्रत्यक्षमस्ति, तद् ‘बाह्यम् आन्तरं च’ द्विविधम् । बाह्यपदार्थस्य प्रत्यक्षम् इन्द्रियजम्, सुख-दुःखादिकस्य आन्तरस्य इन्द्रियनिरपेक्षम् ।

अनुमानम् – व्याख्याश्रितं ज्ञानमनुमानमिति । अनुमानप्रमाणं द्विविधम् – ‘स्वार्थानुमानं परार्थानुमानञ्च’ । परार्थानुमाने प्रतिज्ञा, हेतुः, उदाहरणम्, उपनयः, निगमनमिति पञ्चावयववाक्यानि प्रयुज्यन्ते ।

शब्दः – एतयोर्ज्ञानयोः अतिरिच्य सर्वाधिकं प्रमाणं श्रुतिमूलकं ज्ञानं भवति । ‘श्रुतिः’ श्रवण-मनन-निदिध्यासनस्य विधानं करोति । वस्तुनः साक्षात्कारस्य कारणं निदिध्यासनम्, तस्य बाह्यसाधनानि श्रवणं मननञ्च । आचार्यस्य मुखाद् वाक्यार्थग्रहणं ‘श्रवणम्’, श्रुतिसम्मतयुक्त्या तत्र विशेषचिन्तनं ‘मननम्’, ध्यानपूर्वकोपदिष्ट-वस्तुसाक्षात्कारः ‘निदिध्यासनम्’ इत्युच्यते । एषु अपूर्वविधानं श्रुत्या स्थापितम्, अर्थात् वेदवचनेषु कस्यचिद् अर्थवादो नास्ति ।

प्रत्यक्षमनुमानञ्च स्वसम्बन्धीयविषये प्रमाणमेव, परं शास्त्रज्ञानं सर्वथा निर्दोषं प्रामाणिकञ्चास्ति, तस्माद् अपेक्षया शुद्धतरं विज्ञायते, तत्र भ्रान्तेः सम्भावना नास्ति, सर्वासु अवस्थासु निर्विकारेण परिपूर्णं भ्रान्तिरहितञ्च ज्ञानमस्ति ।

निम्बार्कः सत्ख्यातिवादी वर्तते । अनिर्वचनीयख्यातिः, अज्ञानम्, अन्यथाख्यातिवादादीनां सिद्धान्तानां खण्डनं कृत्वा सत्ख्यातिवादी निम्बार्कस्य अभिप्रायः, यः प्रमाणबलाद् भ्रान्तज्ञानस्य बाधः । स एव यथा पुण्येन पापस्य, यथा औषध्या रोगस्य च बाधा सञ्जायते । निम्बार्कानुसारं परिणामवादः श्रुत्या प्रतिपादितः ।

तत्त्वमीमांसा

निम्बार्कः ‘चित्, अचित् ईश्वरश्च’ एतानि त्रीणि तत्त्वानि स्वीकरोति, तेषां दर्शनं प्रायो विशिष्टाद्वैतसम्बद्धस्वरूपानुसारेण वर्तते । चित् - जीवः वा एकतः ज्ञानस्वरूपः अस्ति, ज्ञानाश्रयश्च । शुद्धचैतन्यं जीवस्य स्वरूपम्, ज्ञानस्य आश्रयत्वाज्जीवोऽपि ज्ञानस्य आश्रयो भवति । ज्ञानं स्वरूपभूतं धर्मभूतञ्च ।

द्वैताद्वैतवादः

निम्बार्कः ‘चित्, अचित्, ईश्वरश्चेति त्रीणि तत्त्वानि स्वीकरोति । तस्य मते चित् (जीवः), अचित् (जगत्) इत्येताभ्यां पृथक्कृत्वा अपि ज्ञाता ज्ञानस्य आश्रयश्च । यथा सूर्यः प्रकाशमयो वर्तते, प्रकाशस्य चाश्रयः, तथैव चिदपि एकस्मिन्काले ज्ञानस्वरूपोऽस्ति, ज्ञानाश्रयश्च । ब्रह्म जीवजड्युक्तजगता सह समकालं भिन्नमभिन्नञ्च । यथा मृगनाभिः स्वयमेव जालं निर्माय ततः स्वतन्त्रं तिष्ठति, तथैव ब्रह्म अपि असङ्ख्यजीवजडेषु विभक्तः, तथा च पूर्णतां शुद्धताञ्च स्वस्वरूपेण धत्ते । अतश्चितः अवस्थाभेदेन ब्रह्मणो भिन्नता, चैतन्यरूपेण अभिन्नता

तस्य मतं ‘द्वैताद्वैतवादः’ इति नाम्ना प्रसिद्धम् । जीवस्य सर्वे व्यापारास्तदस्तित्वं ब्रह्मण एव अधिनाः, तस्माद् ब्रह्म सर्वस्य उपादान-निमित्तकारणम् । कार्यरूपेण ईश्वरो जीवभिन्नः, किन्तु कारणरूपेणाभिन्नो वर्तते । यथा – सुवर्णस्य रूपात् सुवर्णमभिन्नम्, परं तस्य कार्येषु कुण्डलादिषु भिन्नरूपं दृश्यते ।

तत्त्वत्रयम्

चित् – निम्बार्कमते जीवो ज्ञानस्वरूपः, स्वप्रकाशः, ज्ञानाश्रयोऽणुरूपश्चेति । सः सर्वासु अवस्थासु कर्ता । मुक्त्यवस्थायामपि कर्तृत्वात् पृथग् भवति । स विभुः, नित्यः, कर्मफलभोक्ता च । जीवः अंशः, ईश्वरः अंशी, अतः अंशांशिभावसम्बन्धः । स सदा ईश्वरस्याधीनं स्थितः । जीवो द्विविधः – १. बद्धः – दुःखसम्पन्नः, २. मुक्तः – बन्धनात् विमुक्तः । बद्धजीवोऽपि द्विविधः – मुमुक्षुः बुभुक्षुश्च । मुक्तजीवोऽपि द्विविधः – नित्यमुक्तः मुक्तश्च ।

अचित् – अर्थाच्चेतनाविहीनः पदार्थः । अचित्तत्त्वमपि त्रिविधम् – १. प्राकृतः – प्रकृतिसम्भूतः । महत्-प्रभृति ब्रह्माण्डपर्यन्तं यावन्तः पदार्थाः, ते सर्वे प्राकृताः ।

२. अप्राकृतः – यः प्रकृत्या न सम्बन्धितः, सः अप्राकृत उच्यते ।

३. कालः – प्राकृताप्राकृतयोर्भिन्नं, नित्यं विभु च । एषः परमात्मनः अधीनोऽस्ति ।

ईश्वरः – निम्बार्कमते ईश्वरः सर्वशक्तिमान्, सर्वज्ञः, अचिन्त्यः, सर्वनियन्ता, स्वतन्त्रः, अमितैश्वर्ययुक्तः । सः अविद्यादिपञ्चक्लेशेभ्यो विमुक्तः । ईश्वरः जगतः उपादानकारणं निमित्तकारणञ्च । स्वशक्तेः विक्षेपेण स्वयमेव जगद्रूपेण परिणमति, स्वरूपतो अविकारी, यथा मृगनाभिः स्वस्वरूपं रक्ष्य स्वशक्तेः विक्षेपेण जालं करोति ।¹² एषः सृष्टेरधिपः । जगत् तस्यैव परिणामः । ईश्वरः विश्वकल्याणार्थमवतारं गृह्णाति । एवं जगद् ब्रह्मणो भिन्नमभिन्नञ्च । स्वरूपतस्तस्य भेदो ब्रह्मणः, कार्यरूपेण त्वभेदः ।¹³ यथा दुग्धादधिः परिणामं लभते, तथा ब्रह्मणः असामान्यशक्त्या जगतः परिणामः ।

कार्यकारणसिद्धान्तः

निम्बार्काचार्यस्य मते कार्यं स्वकारणाद्विन्नमभिन्नमपि । कार्यं स्वोत्पत्तेः पूर्वं कारणे विद्यमानं – जगद्रूपकार्यम् उत्पत्त्यपूर्वं कारणरूपेण सत्त्वेन स्थितमिति सत्कार्यवादः । अव्यक्तावस्थायां जगद् ब्रह्मणः अभिन्नम्, व्यक्तावस्थायां नामरूपात्मककार्यरूपेण सीमितम्, ब्रह्मरूपतः पुनः भिन्नम् । सर्वे परिणामाः विकाराः वा सतः प्रकटनामरूपमेव । तस्माद् एककारणस्य ज्ञाने सर्वकार्यज्ञानानि । यथा सुवर्णज्ञानात् सर्वस्वर्णाभरणानां ज्ञानम् । एवं निम्बार्कः सत्कार्यवादं परिणामवादश्चाश्रित्य जगद्रूपकार्यस्य ब्रह्मकारणाद् भेदाभेदसम्बन्धं स्थापयति ।

जीवात्मनः परमात्मनश्च भेदाभेदः

जीवात्मनः परमात्मनश्च भेदाभेदसम्बन्धः स्थापितो भवति । परमात्मा आनन्दरूपः, जीवस्य आनन्दस्य कारणञ्च । परमात्मा नित्याविर्भूतज्ञानस्वरूपः, जीवस्तस्य अनुकरणम् । परमात्मा निर्लेपः, जीवो भोक्ता । जीवात्मा अनेकः⁴, परमात्मा एको विभुश्च । जीवात्मा

परमात्मनः अंशः, अचेतनप्रकृतिवत् तत्र विकारो न जायते। अंशांशिभावेन जीवात्मा परमात्मा च भिन्नौ, अन्ततस्त्वभिन्नौ।⁵ यथा सूर्यः अनेकषु जलाशयेषु प्रतिबिम्बितः सन् जलस्य वृद्धिहासादि-दोषैरनस्पृशो भवति, तथैव जीवस्य दोषैः अन्तर्यामी ब्रह्म न स्पृश्यते। जीवात्मा तु तथैव सत्यतत्त्वम्, यथा अन्तर्यामी परमात्मा च जीवस्योद्धारकर्ता। जीव एव बन्धमोक्षयोः अनुभवकर्ता⁶, परमात्मा न। निम्बार्कस्य वचनम् – ब्रह्म उभयलिङ्गः प्रकाशवान् अन्धकारेभ्यो दूरस्थश्च, अतः निर्दोषो भवति। श्रुतिस्मृतिपुराणानि ईश्वरं सर्वगुणसम्पन्नं कथयन्ति। ईश्वरोऽविद्यादिक्लेशरहितः, जन्मादि-पडिविकाररहितः। सातत्येन श्रुत्यभेदपरक-अभेदपरकवचनानि मुख्यानि इत्येव।

बन्धनं मोक्षश्च

सर्वेषां वेदान्तिनां सदृशं निम्बार्कोऽपि वैदिकज्ञानकाण्डस्य समर्थको भवति। पुनः कर्मादीनि महत्त्वं दत्त्वा ज्ञानकर्मसमुच्चयवादस्य स्थापने विश्वासो यस्यास्ति, स भक्ति-सम्प्रदायस्य वैष्णवसम्प्रदायस्य विशेषता वर्तते। अविद्या अथवा कर्मणो निवृत्तिस्तथा आत्मनः ब्रह्मणश्च स्वरूपज्ञानं मोक्ष इति। निष्कामकर्म यज्ञज्ञान-श्रद्धा-ध्यान-ईश्वरसमर्पण-बुद्ध्या क्रियते तत्मोक्षप्राप्तौ सहायकं भवति। धर्माचारणेन पापकर्मैभ्यः मुक्तिर्भवति। यदा सत्यमेव ज्ञानस्य प्रकाशः आविर्भवति, तदा धर्माचारणस्य नावश्यकता भवति। ज्ञानयोगः निष्कामकर्मयोगिनः स्याद्, परब्रह्मणः साक्षात्कारो भगवत्कृपया ज्ञानयोगेन च भवति। प्रपत्तियोगो भगवत्शरणागतिरेव। गुरोराज्ञाऽपि भगवद्भक्तौ सहयोगिनी भवति। निम्बार्कचार्यस्य मतानुसारं मोक्षस्य साधनं प्रपत्तिः(शरणागतिः) एव। शरणागतस्य भगवान् अनुग्रहं कुर्वन्ति, अनुग्रहाद् भक्तिरुत्पद्यते, भक्त्या ईश्वरप्रेम उत्पद्यते, प्रेमभक्त्या परमात्मसाक्षात्कारः स्यात्, तदा सर्वेषां क्लेशानामात्यन्तिकनिवृत्तिः भवति। एषा एव मोक्षावस्था। एवं ज्ञानम्, कर्म, भक्तिः, प्रपत्तिः चैते समन्वितरूपेण श्रेष्ठमोक्षस्य साधनानि भवन्ति।

तेषां मतानुसारं जीवनमुक्तिर्न दृश्यते, केवलं विदेहमुक्तिरेव स्यात्। मोक्षप्राप्तेरनन्तरं जीवः ब्रह्मणि मिलति, किन्तु तस्य स्वातन्त्र्य-व्यक्तित्वं न लीयते, किन्तु तिष्ठति। अत उच्यते यच्छक्तिः शक्तिमति अभेदो भवति। भक्तः भगवत्समीपं गच्छेत्, भगवानेव न स्यात्, भक्तः भगवद् भूत्वा सृष्टिं न कर्तुं शक्नोति।

निम्बार्कचार्यः ज्ञानयोगे, भक्तियोगे, कर्मयोगे च न केवलं समन्वयं कुर्वन्ति, अपितु भेदपरकाभेदपरकश्रुतिवचनेषु, चेतनाचेतनयोः द्वैतं ब्रह्मचर्या इत्यभिप्रेत्य, द्वैतवादद्वैतवादयोः समन्वयं कुर्वन्ति। धर्माचारदर्शनादीनां समन्वये विशेषयोगदानं तेषामासीत्। तेषां दर्शने सर्ववर्णाश्रमाणां यथायोग्यं स्थानं लब्धम्। तेषां भेदाभेदवादः नास्त्रैव समन्वयात्मिकपद्धतेः प्रतीकोऽस्ति। विरोधिपदार्थानां सङ्गतिसामञ्जस्यं स्थापयितुं तेषां मुख्यं प्रयोजनं प्रतीतिः। एषां मतं

प्रभावशाली आसीत्- अचिन्त्यभेदाभेदः, शाक्तमतम्, विज्ञानभिक्षोः मतश्चैभ्यः प्रभावितानी।

उपसंहारः

निम्बार्कसम्प्रदायः वैष्णवमतस्य, सनकसम्प्रदायः द्वैताद्वैतवादस्य रूपेण च प्रसिद्धः। निम्बार्कस्य ब्रह्मसूत्रे पूर्णप्रज्ञभाष्यं वेदान्तपारिजातसौरभं वाऽस्ति। यथार्थज्ञानं प्रमातृत्वं वा न बुद्धिवृद्ध्याः, जीवस्य आश्रितमेव। ज्ञानमात्मनि गुणगुणिसम्बन्धेन नित्यं सम्बद्धं भवति। गुणगुणिनोर्भेदाभेदसम्बन्धोऽस्ति। निम्बार्कः प्रत्यक्षानुमानशब्दान् त्रीणि प्रमाणानि स्वीकरोति।

निम्बार्कचार्यः ज्ञानयोगे, भक्तियोगे, कर्मयोगे च न केवलं समन्वयं कुर्वन्ति, अपि तु भेदपरकाभेदपरकश्रुतिवचनेषु, चेतनाचेतनयोः द्वैतं ब्रह्मचर्या इत्यभिप्रेत्य, द्वैतवादद्वैतवादयोः समन्वयं कुर्वन्ति। तेषां भेदाभेदवादः नास्त्रैव समन्वयात्मिकपद्धतेः प्रतीकः।

सन्दर्भग्रन्थसूचीः

1. भारतीय दर्शन का इतिहास (भाग 3) – एस.एन. गुप्ता दास, राजस्थान हिन्दी ग्रन्थ अकादमी, जयपुर, 1989 (द्वितीय संस्करण)
2. भारतीय दर्शन - दत्त एवं चटर्जी, पुस्तक भण्डार, पटना, 1994
3. भारतीय दर्शन आलोचना एवं अनुशीलन – चन्द्रधर शर्मा, मोती लाल बनारसी दास, दिल्ली, 1998
4. भारतीय दर्शन कोश – एस.एन. गुप्ता दास, राजस्थान हिन्दी ग्रन्थ अकादमी, जयपुर 1989, (द्वितीय संस्करण)
5. अद्वैत वेदान्त – राममूर्ति शर्मा, इतिहास तथा सिद्धान्त, ईस्टर्न बुक लिंक्स, दिल्ली
6. माधवाचार्यकृतसर्वदर्शनसंग्रह – उमाशंकरशर्मा ऋषि, चौखम्बा विद्या भवन वाराणसी, 1984 (तृतीय संस्करण)

सन्दर्भ सूचीः

1. विकीपीडिया
2. यस्तन्तुनाभ इव तन्तुभिः प्रधानजैः। स्वभावतो देव एकः। समावृणोति स नो दधातु ब्रह्माव्ययम्॥ श्वेताश्वेतारोपनिषद् ६/१०
3. यदिदं किञ्च तत् सृष्ट्वा तदेवानु प्राविशत् तैत्तिरीयोपनिषद्, २/६
4. ज्ञानस्वरूपं च हरेरधीनं शरीरसंयोगवियोगयोग्यम्। अणुं हि जीवं प्रतिदेहभिन्नं ज्ञातृत्ववन्तं यमनन्तमाहुः॥
5. 'सदेव सौम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्' छां.उ. ६/२/१, 'आत्मा वा इदमेकमासीत्' तै.उ. २/१, 'तत्त्वमसि' छां.उ. १४/३, 'अयमात्मा ब्रह्म' बृहदा.उ. २/५/१६, 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' छां.उ. ३/१४/१
6. अहमित्येव यो वेद्यः स जीव इति कीर्तितः। स दुःखी स सुखी चैव स पात्रं बन्धमोक्षयोः॥ भागवतपुराणम्, 2/2/4